

ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

УДК 811.161.1:23/28:82-97

С. Д. Абрамович

АПОКАЛІПСИС: ФОРМАТ І ДІАХРОНІЯ ЛІТЕРАТУРНОГО ЖАНРУ

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими та практичними завданнями. Апокаліпсис (грец. *αποκαλυψις* – одкровення <об'явлення, відкриття>, від *αποκαλυπη* – відкритий), – специфічний фольклорно-літературний жанр, або, радше сказати, мега-жанр, що змальовує кінець світу, який по-різному формується та функціонує в різних культурних системах. Психологічно апокаліпсис закорінений у факті нетривкості й приреченості тілесного, найперше – власного, існування.

Ф. Кермоуд у праці «Походження потайливості. Інтерпретація наративу» (1979) відзначає, що наратив завжди дещо сумутний, невловимий і відкриває шлях численним інтерпретаціям [2]. В іншій, більш ранній своїй монографії «Сенс кінця: дослідження з теорії художньої літератури» (1967) Ф. Кермоуд трактує «літературу одкровення» як «основний приклад» художньої літератури, яка намагається зв'язати минуле й майбутнє¹.

Аналіз останніх досліджень та публікацій, у яких започатковано розв'язання проблеми і на які спирається автор. У нашій культурі поняття про апокаліпсис сформоване на основі Біблії, в якій ідея кінця світу посідає особливо важливе місце. Але сьогоденне літературознавство, на відміну від теології, ставиться до біблійного апокаліпсису підкреслено зневажливо, фактично в ракурсі світосприйняття тінейджера; так, у німецькому літературознавчому словнику він похапцем охарактеризований як така собі чудернацька книга, в якій фігурують янголи та зірки. Та апокаліптична література – це грандіозне явище світового масштабу, й зокрема саме біблійна концепція кінця світу надзвичайно загострила увагу до питань крихкості, дискретності та сенсу життя, що означало психологічну дозрілість та духовну повноцінність письменництва.

Виділення не розв'язаних раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Однак виникає апокаліптична свідомість ще до появи письменства, в усно-міфопоетичній сфері архаїчної язичницької словесності, яка прагне заперечити явище смерті, й тут спостерігається суттєва відмінність від біблійного погляду. Так, у стародавньому світі функціонував міф про воскресіння «рослинного» божества (Думмузі-Таммуз, Озіріс, Діоніс, Персефона, Адоніс, Бальдер та ін.), пов'язаний з уявленням про циклічність коливань «доброго» й «злого» стану світу. У розвинених міфологіях виникали ідеї на зразок реінкарнації, загробного суду, життя вічного (давньоєгипетський сюжет про мандри душі до суду Озіріса); є подібні мотиви й у піфагорействі та платонізмі. В індійській міфології бог-творець Брахма спить чи пильнує (кальпа); це його сини відновлюють буття (Вішну) й знову руйнують його (Шіва). У північному буддизмі матеріальний світ – «втілення зла» – безкінечний, отже безкінечне й число будд-рятівників. Ідея повного й безповоротного знищення світу трапляється відносно нечасто. Так, у давньогерманській міфології загибель весняного бога Бальдера пов'язана з темою Локі, божества зла, сила якого непереможна: наприкінці буття він вступить у боротьбу вже проти всіх богів-асів на «кораблі мертвих», наповненому чудиськами, й світ остаточно загине в страшній пожежі («Віщування вельви <провидиці>»). Тобто, в язичницькій свідомості життя й смерть морально врівноважені – як «природне» чергування добра й зла (зустрічається, як бачимо, навіть ідея непереможності зла), а ідеї циклічності або реінкарнації мають пригасити екзистенціальний жах людини перед неминучою смертю. Біблійне ж розуміння часу – *есхатологічне*, а не циклічне: усе матеріальне, навіть землю й небо, було на початку часів створено Богом і приречено наприкінці часів на загибель (Мт. 24:35). Г. Ольсен, підкреслюючи, що лінійність іноді спостерігається і в язичницькій думці, визнає: «Зрозуміло, чому виник контраст між лінійною та циклічною концепціями часу. Єврейські і християнські мислителі час від часу від'єднували себе від світу, який їх оточував <...> розглядали час як найбільш важливу в змістовному відношенні категорію, пояснюючи діянням Бога те, що у ХІХ в. почали називати порятунком історії <...> Навіть якщо залишити осторонь полемічні мотиви (прагнення спростувати язичницьких мислителів), теологічна концепція надавала цінність плинові часу та виявляла універсальний або єдиний сенс історії» [3, 200, 219–237]. Тому в юдео-християнській свідомості формується уявлення про Вічність та Страшний Суд. Колись тут вбачали вплив давньоєгипетського міфу про суд Озіріса над душею померлого, але у єгиптян сюжет не виходив за межі поетичної фантазії й не містив уявлення про скінченність усього

суцього; єгиптяни щиро вірили у незруйновність матерії й бальзамували усі померлі істоти – аж до котів включно. У цілому, в юдаїзмі життя після смерті розуміється як сходження до вічної пітьми, яка нагадує присмеркове царство Аїда, хоча в книзі Екклесіяста не-матеріальна Вічність, як вважає І. Тантлевський, усе ж таки постає ще й як надія на порятунок [4]. У Юдеї часів Христа це питання залишалося дискусійним: так, апокаліпсис був складовою частиною картини світу в есеїв, але по-тойбічне існування категорично заперечували садукееві. Саме у вченні Христа й у подальшій християнській теології ідея останнього суду й вічного життя набуває остаточного оформлення.

Формулювання мети статті (постановка завдання). Тому метою нашого дослідження є аналіз функціонування апокаліптичного жанру в Біблії, яке визначило сприйняття теми Кінця Світу в нашій культурі.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Провокувала формування апокаліпсису вже сама драматична історія Ізраїлю, яка зумовила атмосферу постійної тривоги і зневіри, породжену постійною ситуацією державно-політичної нестабільності суспільства, яке з VI ст. до н. е. по I ст. н. е. пережило розпад царства, низку кровопролитних війн, окупацію та катастрофу вавилонського полону, громадянську війну часів Маккавеїв та взагалі широку елліністичну експансію, вінцем якої став римський протекторат над спадкоємицею Ізраїлю Юдеєю. Постійно йшлося про долю віри й культури та про саме існування народу.

Як апокаліпсис визначають книгу пророка Даниїла в Старому Завіті (VI ст. до н. е.), а також апокрифічні книги Еноха, Авраама та ін. Найбільш виразно виступають апокаліптичні моменти у Даниїла, котрий пророкує часи переслідувань за Ім'я Боже, тимчасове панування «царства звіра», строк у «сімдесят сімдин» до часу, коли в Святому Місті буде помазаний Святий святих (Спаситель). Есхатологічна тема звучить й у пророків, котрі підсумовують національну та світову історію як «кінець часів». Незносна для релігійної свідомості юдеїв ситуація падіння їхнього царства і Єрусалиму та остаточна руйнація Храму в 70 р. н. е. викликали прагнення піднятися від сумних реалій до трансцендентного погляду, аби відновити почуття змісту існування й оптимізм. Тому створені ще за Соломона біблійні книги Писань, ці підсумки людської мудрості, поступаються слову, яке мислиться як безпосереднє Слово Боже, Об'явлення. У Ісаї, Єремії, Єзекиїля ми зустрічаємо образ Бога у славі його, викриття невірності Ізраїля Богові, роздуми над долею реального Єрусалиму й очікування нового, Божого, Єрусалиму. Найважливіше місце тут займає тема Машіаха, Помазанника Божого (грец. Месія), який стане Спасителем народу, що складе з Богом Новий Завіт (тобто угоду); це люди, що визнають його Закони – «і вони будуть моїм народом, а я буду їхнім Богом, якщо вони обернуться до мене усім серцем» (Єр. 24:7) ². Спаситель, який спричиниться до складання такого завіту, стане «світлом народів» (Іс. 49:6). Та йому суджено муки й смерть, аби прийняти на себе страждання людства. Після того Бог створить «нове небо й нову землю», позбавлені зла (Іс. 11:6-9). Погляду авторів цих текстів властива «космічність», яка передається через типову для давньосхідної культури емблематику й символіку. Таке, наприклад, видіння Єзекиїля, в якому пророк бачить Бога у славі, й небожителів, які везуть Його колісницю: вони нагадують земних істот – лева, орла, бика й людину, але усе ж таки антропоморфний елемент розчинено у плінні «зміненої свідомості» людини, яка переживає транс: «Подоба обличчя їхніх була: спереду людське лице в усіх чотирьох, правобіч – левине лице в усіх чотирьох, ліворуч – бичаче лице в усіх чотирьох, (ззаду) орлине лице в усіх чотирьох. Крила їхні були випростані догори. Кожне мало по двоє крил, що торкались одне одного, а двоє вкривали тіло, і кожне простувало перед себе: куди поривав їх дух, туди вони йшли; вони не обертались, як йшли. А з-посеред звірів виднілося щось, як жар, жевріюче, як смолоскипи, що ходили туди й сюди між тваринами; і вогонь блищав, а з вогню вилітали блискавки <...> Над головами ж у звірів була так, немов би твердь небесна, немов з блискучого кришталю, що розпростирався над їхніми головами» (Єз. 1:10-22).

Тема кінця світу, скороминучості «віку цього», проходить і крізь увесь Новий Завіт (напр., Мт. 24:1-44). Та особливу роль у формуванні концепції Страшного суду й потойбічного життя зіграло Об'явлення св. Івана (зазвичай вважають, що це був той самий Іван, котрий написав «філософське» 4-те Євангеліє). Автор, по-перше, активно підкреслює зв'язок свого видіння з пророцтвами Старого Завіту через численні ремінісценції. Тут буквально повторюються й чотири тварини з видіння Єзекиїля (сьогодні їхнє зображення, як символи 4-х євангелістів, містять в «парусах» під склепінням кожний храм східного обряду), і видіння страхітливих війн та катаклізмів. По-друге, Іван свідчить, що збулося пророцтво про Месію, відновлюючи мотиви книги Даниїла, у видіннях якого виступав образ Вітхого деньми <днями>, що сидить на небесному престолі, убраний на біле, з білосніжним волоссям: адже саме такого вигляду набирає Івана й Христос в момент Преображення, і це свідчить про його тотожність Отцеві Небесному в якості іпостасі Трійці (тлумачення Діонісія Псевдо-Ареопагіта). Тут білий колір є синонімом небесного саява, й навіть біле волосся персонажа знаменує не земне старіння, а вічне світло Царства Небесного [1, 28].

Іванів Апокаліпсис стає підсумком метасюжету Старого Завіту – історії повернення до Бога відпалої від нього через власну сваволу людини. Саме тому Об'явлення Івана, хоча й не одразу, було включено до канону (хоча згодом М. Лютер та реформати заперечуватимуть його натхненність Духом Божим). Утім, скажімо, в православному богослужінні воно, на відміну від усього іншого тексту Нового Завіту, ніколи не читається, щоби не лякати людей та не збуджувати хвилі хибних тлумачень. Саме Об'явлення Івана найперше функціонує у нашій культурі як синонім апокаліпсису як такого.

Спостерігається й вплив біблійного уявлення про апокаліпсис на язичницький світ. Так, гекзаметри сивіл-пророчиць (II-III ст. н.е.), написані у річищі юдейської апокаліптики (часом навіть з християнським забарвленням), віщували біди Римові.

Уявлення про День Суду, або вставання з могил (Киїмат), перейшло й в ісламський Коран, який насичено натяками на кінець світу. Ознакою його, зокрема, будуть раптове поширення нечестя серед людей, зникнення святилища в Мецці й нехтування Кораном. Махді, ісламський Месія, лише на певний час відновить віру, й це передуватиме Суду. Але в тлумаченні ісламських теологів цей суд стосується окремих особистостей, а не всього людства, й кілька тисяч увійдуть до раю не звітуючи за свої вчинки; зокрема це душі воїнів-мучеників, що віддали життя за віру. Райські сади описано в конкретно-чуттєвих образах: тут – холодна вода, фрукти, кришталеві та срібні кубки; праведники прикрашені перлами і браслетами з золота, одягнені в шовк (див., напр.: Хадж, 23).

Природно, що мотиви Іванового апокаліпсису незмінно хвилювали християнський світ. Під його впливом виникло «Об'явлення» Методія Патарського про «невідомі народи», які наприкінці світу підкорять собі землі від Євфрату до Чорного моря. Виникали й апокрифічні тексти кшталту «Питання Авраама про праведні душі», й описи перебування Івана Богослова на горах Табор та Єлеонській. Особливого напруження набула тема апокаліпсису напередодні 1000-го року, коли очікувався кінець світу, бо ж слова Об'явлення про тисячолітнє царство праведників ототожнилися з реальною християнською ерою, що мала закінчитися. Зростання сумнівів у релігії після краху цих очікувань й активізація «земних інтересів» спричинилися до спрямування розвитку європейської цивілізації в новому тисячолітті як «земної», технологічної і т. п. Проте не було нестачі й у спробах прочитати символи Іванового Об'явлення як передбачення сучасних інтерпретаторів реалій (антихрист мислився як Мохаммед, римські «папи занепаду», Наполеон, більшовики та ін.). Наукова критика Біблії продовжила цю лінію, прагнучи «прив'язати» моторошні пророцтва до подій давнини (наприклад, конкретно Даниїл описував крах Вавилону та імперії Александра Македонського, Іван – Рим Нерона тощо). Проте біблійний апокаліпсис з його апеляцією до Вічності можна сприймати і як невід'ємну характеристику будь-якої сучасності, що неодноразово збуджувало очікування швидкого кінця світу в різних християнських деномінаціях (адвентисти сьомого дня та ін., що неодноразово віщували про наближення Страшного суду). Друга лінія – прагнення вплести художньо-образні картини апокаліпсису в майбутню історію («Центурії» Нострадамуса, «Календар» Брюса тощо).

У красному письменстві нового та новітнього часу апокаліптичні мотиви й образи є сильним засобом підвищення експресії. Так, наприклад, відоме Шевченкове «Заворушилася пустиня. / Мов із страшної домовини / На той останній страшний суд / Мерці за правдою встають» [5, 271]. У XX ст., з його політичними та екологічними катастрофами й, відповідно, втратою цікавості до християнської культурної спадщини, спостерігається новий вибух письменницького інтересу до апокаліпсису, але вже переважно у форматі непоправної остаточної катастрофи. Варто згадати спробу систематизації – в ракурсі витлумачення історії суспільства – англійських апокаліптичних творів (Е. По, Дж. Едвардса та ін.), зробленої в нарисі П. Міллера «Кінець світу» (1964).

Висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок. Але загалом тема апокаліпсису в сучасній культурі вивчена, як ми від початку відзначили, слабо. Вона «відлякує» нашого сучасника, що прагне завжди бути молодим, здоровим та успішним, нагадуючи про кінцевість усього сущого. Навіть в християнських країнах звучання апокаліптичної теми на рівні масової свідомості несе в собі відбиток приреченості. Та вимагає належної уваги те, що ця тема водночас постійно обговорюється, й не тільки в літературі. У масовій культурі XX ст. сюжет апокаліпсису реалізується у жанрах наукової фантастики та антиутопії, зокрема – у т. зв. романі перестороги, а також у сценаріях численних «фільмів-катастроф» на зразок кривавого «Апокаліпто» М. Гіббсона, присвяченого загибелі цивілізації майя. Виникають навіть епатажні музичні гурти, які фігурують під такою назвою: італійська «Apocalypse», російський «Апокалипсис», фінський «Apocalyptic» тощо. Моторошною естетикою некрофілізму, «любов'ю до мертвого» (Е. Фромм), пронизані експонати виставки «Koerperwelten» («Світи тіла») Г. фон Хагенса – мумії реальних людей, перетворені на арт-об'єкти. Це ж само можна сказати й про творіння Д. Хьорста, що являють собою мертві тіла тварин у формаліні. Наскрізна ідея усіх цих пошуків – неподоланий, «природно-язичницький» жах перед явищем смерті, що породжує почуття приреченості й безвиході. Характерно, що наприкінці XX сторіччя на

певний час в масах відродилася ідея Millenium – кінця світу у зв'язку з виповненням тисячолітнього циклу, що є майже повним аналогом ситуації рубежу X-XI століть. Це, наприклад, використання українською публіцистикою в якості емблеми Чорнобильської катастрофи одного з найяскравіших образів Іванового Об'явлення – Зірки Полин, що затруїть води земні (*чорнобиль* є назвою одного з сортів полину).

Таким чином, традиційному сюжету апокаліпсису, вочевидь, суджено вічне життя, принаймні, допоки існує людство. Але аналіз цієї специфічної проблеми вимагає зрілості й духовної мужності.

Примітки

- ¹ На думку Ф. Кермоуда, нам, щоб зрозуміти своє життя, потрібно знайти якусь «співзвучність» між початком, серединою та кінцем; тому люди віддавна, включаючи Гомера, Платона та Августина, завжди прагнули досягнути Вічності. При цьому християнська апокаліптична думка визначила, що для входження в нову епоху треба пройти процес болісного очищення («жахів»), що дозволяє нам пояснити хаос та «кризу», яку ми спостерігаємо навколо нас («The Sense of an Ending: Studies in the Theory of Fiction»).
- ² Тут і далі біблійні цитати подаються за виданням: Святе Письмо Старого і Нового Завіту / Переклад о. Іван Хоменко. – Львів : Свічадо, 2008. – 1480 с.

Список використаних джерел

1. Абрамович С. Аксіологія Біблії. Нариси : монографія. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2018. 121 с.
2. Кермоуд Ф. Происхождение скрытности. Интерпретация нарратива. М. : Прогресс, 1979. 270 с.
3. Ольсен Г. О циклической и линейной концепциях времени в трактовке античной и раннесредневековой истории // Цивилизации. Вып. 2. Москва : Наука. 1993. 237 с.
4. Тантлевский И. Р. Оптимизм Экклезиаста // Вопросы философии. 2014. № 11. С. 137–148.
5. Шевченко Т. Сон // Зібрання творів: У 6 т. Київ : НАН України. Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка. Т. 1: Поезія 1837–1847. 2003. С. 265–278.

Анотація. У статті проаналізовано джерела та історію формування апокаліпсису як закоріненого в екзистенціальному страху смерті мегажанру. Він, по-різному в різних культурах, інтерпретує кінець світу та сотеріологічну проблему. Центральну увагу приділено біблійному апокаліпсису й спадкоємності Нового Завіту щодо Старого. Охарактеризовано також типове для секуляризованої свідомості XX-XXI сторіч «неоязичницьке» потрактування кінця світу як безвихідної катастрофи.

Ключові слова: апокаліпсис, Об'явлення св. Івана, Останній суд, катастрофа, сотеріологія.

Summary. The article analyzes the sources and history of the formation of the apocalypse as a meta-genre, rooted in the existential fear of death. This genre, in different ways in different cultures, interprets the end of the world and a soteriological problem. The central attention is paid to the biblical apocalypse and the continuity of the New Testament with the Old. It is shown here that the Revelation of St. John played a special role in shaping the concept of the Last Judgment and the afterlife; it is the result of the most important task of the Old Testament – the history of returning to God, abandoned by Him through his own arbitrary Man. The author strongly emphasizes the connection of his vision with the prophecies of the Old Testament through numerous reminiscences (four animals of the vision of Ezekiel, a vision of horrific wars and cataclysms, etc.). Secondly, John testifies that the prophecy of the Messiah was fulfilled, hinting at the book of Daniel, in whose visions was the image of the Old White-headed sitting on the heavenly throne, and this white hair color is a signification not of human old age, but of the Eternal Light of the beginning of Creation. Christ at the time of the Transfiguration takes on a form identical to the image of the Heavenly Father, which is meant to testify of Him as the hypostasis of the Trinity. In the literature of the new and modern times apocalyptic motifs and images are a powerful means of increasing expression. In the 20th century, with its loss of interest in the Christian cultural heritage and, consequently, its global political and environmental disasters, there is a new explosion of literary interest in apocalypse as a fatal catastrophe. It is shown that the «neo-pagan» interpretation of the end of the world as a hopeless catastrophe is also typical for secularized consciousness of the XX-XXI centuries. In the same time in journalism is actively used the falling star Wormwood poisoned the third part of the springs of water and rivers – because «Chernobyl» means a wormwood variety.

Thus, the traditional plot of the apocalypse seems to have been the eternal life, at least as long as humanity exists.

Key words: apocalypse, Revelation of St. Joh, Last Judgment, catastrophe, soteriology.

Отримано: 30.08.2018 р.